

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Վ. ԳՈՐԴԼԵՎՍԿԻՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ակադեմիկոս Վ.Ա. Գորդլևսկին (1876-1956)՝ ռուսական և խորհրդային թուրքագիտության ամենանշանավոր դեմքերից մեկը, հեղինակել է բազմաթիվ հիմնարար աշխատություններ, որոնք նվիրված են թուրքերենի, թուրք գրականության ու բանահյուսության, Օսմանյան կայսրության ու Թուրքիայի Հանրապետության ինչպես քաղաքական պատմության, այնպես էլ մշակույթի (մասնավորապես՝ մամուլի), տնտեսական հարաբերությունների տարաբնույթ հիմնահարցերի: 1899թ. ավարտելով Մոսկվայի Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտը, իսկ 1904թ. նաև Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը՝ նա 1907թ.-ից մինչև 1948թ. թուրքերեն ու թուրք գրականության պատմություն է դասավանդել Լազարյան ինստիտուտում (վերակազմավորվել է որպես Մոսկվայի Արևելագիտության ինստիտուտ), այնուհետև ղեկավարել է նախկին ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների լեզվի ու գրականության սեկտորը¹: Իմի բերելով ճանաչված արևելագետի կյանքի օրոք

¹ Վ. Ա. Գորդլևսկու կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Է.Յ. Бертельс, В.А. Гордлевский, в кн. Академику В.А. Гордлевскому к его 75-летию, М., 1953, его же., В.А. Гордлевский “Краткие сообщения Института востоковедения”, М., 1956, N22. Ռուսաստանյան առաջատար թուրքագետ-պատմաբանները արդարացիորեն հենց Վ. Ա. Գորդլևսկուն են անվանում «օսմանագետ-թուրքագետների մոսկովյան դպրոցի հիմնադիր»: Տե՛ս С.Ф. Орешкова, Некоторые размышления о развитии тюркологии и османологии. Turcica et Ottomanica: Сборник статей в честь 70-летия М.С. Мейера, М., 2006, стр. 27. Ակադ. Վ. Գորդլևսկու գիտական ժառանգության մասին տե՛ս նաև Ալ. Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփը՝ թուրք կանանց իրավունքների մասին,

հրատարակված ու նաև անտիպ, բայց բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրությունները՝ նախկին ԽՍՀՄ ԳԱ կողմից ստեղծված խմբագրական հանձնախումբը 1960-ական թթ. հրատարակում է Վ. Գորդլևսկու «Ընտիր երկերը»՝ չորս ծավալուն հատորով²:

Կարծում ենք, մասնագետների և ուսանողների համար այսօր էլ հետաքրքիր կարող են լինել Օսմանյան կայսրության ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների հիմնահարցերի մասին (այդ թվում «Հայկական նյութ» պարունակող) Վ. Գորդլևսկու հրապարակումները, գրառումները, բնականաբար անկախ այն հանգամանքից, որ դրանցում տեղ գտած առանձին գնահատականներ ակնհայտորեն պարտադրված են խորհրդային կադապարներով և ընդունելի չեն³:

«Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», Երևան, 2006, հ.4, էջ 13-37:

² St'u B.A. Гордлевский, Избранные сочинения. т. I (Исторические работы), М., 1960, т. II (Язык и литература), М., 1961, т. III (История и культура), М., 1962, т. IV (Этнография, история востоковедения, рецензии), М., 1968.

³ Օրինակ, հիշելով թուրք գրող, լրագրող ու պատմաբան Ահմեթ Ռեֆիք Ալթընայի (1880-1937) «Երկու կոմիտե երկու կոտորած» ("İki komite-iki katil") բրոշյուրի մասին, Վ. Գորդլևսկին գրել է, որ նրանում հեղինակը «խիստ դատապարտել է իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի ձակատագրի հետ անխղճաբար խաղացող երիտթուրքերի ու դաշնակների քաղաքականությունը», (B.A. Гордлевский, Собрание сочинений, т. IV, стр. 463): Պարզ է, որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային (ըստ էության՝ պրոթուրքական և անպայման հակադաշնակցական) պատմաբանների բազմաթիվ հրապարակումներում էլ արտացոլվել են թուրք պատմագրության ու հրապարակախոսության մեջ շեփորվող «հայ կոմիտեականների գործունեության» ու «փոխադարձ ջարդերի» մասին պնդումները՝ նպատակաուղղված Հայոց ցեղասպանության ժխտմանը: Հարկ է նշել նաև, որ նմանատիպ ու շատ ավելի գռեհիկ պնդումներ, փաստորեն, գերիշխող են եղել նաև խորհրդահայ պատմագրության մեջ՝ մինչև 1950-ական թթ.: Մանրամասն տե՛ս Ն. Սարուխանյան, Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 2, էջ 42, Ս.Սարինյան, Հայ գաղափարաբանություն (պատմաքննական տեսություն), Երևան, 1998, էջ 121, Է.Դ. Ջոհրաբյան, Հայոց

Վ. Գորդլևսկու «Փոքր Ասիայում գաղտնի քրիստոնյաների պատմության շուրջ (Տրապիզոն ուղևորությունից)» հոդվածի (թվագրված է՝ 13 փետրվարի, 1914թ.) հիմքում ընկած է հեղինակի գեկուցումը՝ կարդացված Մոսկովյան հնագիտական ընկերության Արևելյան հանձնաժողովում: Հոդվածը տպագրվել է ռուսական «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսում⁴ և նվիրված է Տրապիզոնի վիլայեթի այն քրիստոնյա հույներին, ովքեր օսմանյան ճնշման տակ առերևույթ իսլամ էին ընդունել, սակայն գաղտնի շարունակել էին քրիստոնեություն դավանել: Վերջիններս ապրում էին սփռված՝ Ռիզեից մինչև Քըզըլ-ըրմաքի գետաբերանը, հիմնականում Գյումուշհանեի քաղաքում, իսկ այդ քաղաքի Ստավրի գյուղի անվամբ էլ երբեմն ստուգաբանվել է ուղղափառ-քրիստոնյա հույների կողմից նրանց տրված «ստավրիոտ» անունը⁵:

Հոդվածում Վ.Գորդլևսկին փորձել է հարցականի տակ դնել մեկ այլ ուսումնասիրողի՝ Ռ. Ժանենի այն դրույթը, որ «ստավրիոտների» ձևավորումը բացատրվում է օսմանցիների (իմա՝ թուրքերի)⁶ կրոնական ֆանատիզմով. ռուս ակադեմիկոսը, կարծես

ցեղասպանության հիմնահարցը խորհրդահայ պատմագրության մեջ – Հայոց Մեծ եղեռն 90, հոդվածներ ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 102-105: Օսմանյան կայսրության փլուզման և ազգային փոքրամասնությունների (հույների, հայերի, հրեաների) մասին պաշտոնական թուրք պատմագրության մոտեցումների ու գնահատականների մասին մասնավորապես տե՛ս Solahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, (Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History), Publications of Turkish Historical Society (Serial VII- No 129), Ankara, 1993), Սողոմոնյան Ա., Թուրքական պատմագիտական ընկերության ստեղծումը և գործունեությունը (1923-1970-ական թթ.), (մենագրություն), «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. II, Երևան, 2005:

⁴ “Християнскій Восток”, т. III, вып. I, 1914, стр. 32-43, см. также В.А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, стр. 324-334.

⁵ Մեզ համար ընդունելի է եզրի՝ նաև Վ.Գորդլևսկու կողմից ավելի ճշմարտացի համարված բացատրությունը՝ «խաչ կրող», տե՛ս В.А. Гордлевский, указ. соч., стр. 326.

⁶ Ռուսական և խորհրդային արևելագետների (այդ թվում՝ Վ.Ա. Գորդլևսկու) կողմից «թուրք-թուրքական լեզուներ», «թուրք-թուրքերեն-անատոլիական թուրքերեն-ադրբեջանական թուրքերեն», «օսման

թե, փորձում է «նրբերանգեր» հավելել քրիստոնյաների ու մուսուլմանների դարավոր փոխառնչություններին՝ կատարելով պատմագիտական էքսկուրսիաններ, այսուհանդերձ ինքն էլ այնուհետև փաստում է, որ քրիստոնյաների կյանքը Փոքր Ասիայում իհարկե հեռու էր իդիլիայից: Նշում է, որ «օսմանցիների» (իմա՝ թուրքերի) նկատմամբ տածած վախը նույնպես հանդիսանում էր «ստավրիոտների» ձևավորման գործոններից մեկը, սակայն Վ. Գորդլևսկին կրկին ընդգծում է, որ «դա միակ գործոնը չէր»⁷: XX դ. սկզբին «ստավրիոտները» պնդում էին, որ քղարկվել են երկու դար՝ սեփական կրոնական ինքնությունը պահպանելու նպատակով ապրելով համախմբված ու մշակելով «ադապտացիոն» չգրված նորմեր (օրինակ, աղջիկներին կնության տալ իրենց համայնքի աղքատներին, բայց ոչ մուսուլմաններին)⁸: Ներէթնիկ ինքնագիտակցության այս դրսևորումները առկա են նաև բռնի կրոնափոխության ենթարկված այլ ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի շրջանում⁹:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ եկվոր թուրքական ցեղերի հիմնած պետությունների քաղաքականության մեջ բնիկ քրիստոնյա ժողովուրդների ձուլումը միշտ էլ կարևոր տեղ է զբաղեցրել: Հայտնի է նաև, որ ձուլման ամենատարածված մեթոդներից է եղել բռնի կրոնափոխությունը այն է՝ իսլամացումը, և Օսմանյան կայսրության պատմությունը ևս հարուստ է քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ բռնի իսլամացման քաղաքականության, երբեմն նաև լայնամասշտաբ, դրսևորումներով: Սուլթան Մեհմեթ II-ի կողմից

(«էթնոնիմ»)- օսմաներեն կամ օսմանական թուրքերեն» եզրերի կիրառության մասին մանրամասն տե՛ս Դ.Ա. Благова, Вариантные заимствования тюрко-тюрк и их лексическое обособление в русском языке (К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов), “Тюркологический сборник”, М., 1973, стр. 93-140.

⁷ Տե՛ս Բ.Ա. Гордлевский, указ. соч., стр. 327-328.

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328-329:

⁹ Այս մասին տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Ներքին ամուսնությունների սովորույթը Թուրքիայի ծալտյալ հայերի շրջանում, «Հանրապետական», Երևան, 2008, թիվ 5 /58/, էջ 6-10:

Տրապիզոնի նվաճումից հետո՝ XV դարում մերձսևծովյան տարածքներում էլ ավելի մեծ թափով ընթացավ բռնի իսլամացման գործընթացը, որը տևեց դարեր: Այդ տարածքներում բնակվող այլ ժողովուրդների թվում բռնի իսլամացման ենթարկվեց Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերում երկար դարեր բնակվող Հայության մի հատված, որն ավելի շատ հայտնի է համշենահայություն անվամբ¹⁰: Ընդհանրապես տարբեր դարերում բռնի իսլամացված հայերի պատմության ուսումնասիրությունը գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մեզ համար, և այդ առումով ևս օտար հեղինակի հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության: Գորդլևսկին իր վերոհիշյալ հոդվածում անդրադառնում է նաև իսլամացված հայերին¹¹, այդ թվում Սև ծովի տարածաշրջանում (Ռիզեի սանջաքում) ապրող իսլամ ընդունած, բայց գաղտնի քրիստոնեություն դավանող հայերին: Նա գրում է. «Փոքր Ասիայի խորքերում հայկական գյուղերի բնակիչները՝ փրկվելով մուսուլմանների ճնշումներից, զանգվածաբար իսլամ էին ընդունում: Այդպես է, օրինակ, 200 տարի առաջ ձևավորվել Էրմենիս գյուղը (Սվազի /Սեբաստիայի Ա.Ս., Ռ.Մ./ վիլայեթում): Էրմենիսի բնակիչները մոլեռանդ են, սակայն ընտանեկան ազգանուններում դեռևս պահպանվում է քրիստոնեական ծագման մասին հիշողությունը (Փափազօղլու): Պատմում են, որ հայ հոգևորականի կինը, տեսնելով օսմանցիներին, համոզել է գյուղի ժողովրդին փախչել անտառ. նրան հետևել էին 12 ընտանիք, որոնք հետագայում հիմնեցին Քյոթնյու

¹⁰ Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի իսլամացման մասին տե՛ս նաև Սահակյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», Երևան, 2006, հ. 4, էջ 207-228: Իսլամացված համշենահայերի շրջանում ներկայումս ինքնության դրսևորումների մասին հետաքրքիր հոդվածով է հանդես եկել Թուրքիայում բնակվող համշենահայ մանկավարժ Մահիր Օզքանը, որի հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Հանրապետական», Երևան, 2008, թիվ 9 /62/, էջ 14-17, (թուրքերենից հայերեն թարգմանությունը՝ Ռուբեն Մելքոնյանի):

¹¹ Տե՛ս B.A. Гордлевский, указ. соч., стр. 328-329.

գյուղը: Հարևան հունական Իպսալը գյուղի բնակիչները (ովքեր պրոզելիտներ էին) ծիծաղում են Քյոթյուլի բնակիչների վրա, ովքեր փախել էին Էրմենիսից. «Քյոթյուլեր գիթթի!» - «Վատերը գնացին» (այս արտահայտությունը գործածվել է, ըստ երևույթի, թուրքերեն *քյոթու*-վատ բառի նմանությամբ Ա.Ս., Ռ.Մ.): Սակայն Իպսալը բնակիչների շրջանում էլ դեռևս պահպանվել են քրիստոնեության հետքեր. նրանք հացի վրա խաչ են պատկերում, և երբ նրանց հարցնում են պատճառը, պատասխանում են. «Այդպես էին անում մեր նախնիները»: Սվազում հայերը պատմում էին, որ 1895թ. հայկական ջարդի ժամանակ մուսուլմանները ստիպում էին նրանց ուրանալ քրիստոնեությունը: Ոմանք, սակայն, դրսևորում էին անսովոր անսասանություն. մի հայի վրա 19 փամփուշտ են պարպել, իսկ նա պազել է ձեռքերը և անընդհատ պնդել. «Ես քրիստոնյա եմ»: Այնժամ օսմանցիները (ինձ՝ թուրքերը Ա.Ս., Ռ.Մ.), սարսափելով, որոշել են, որ նա սուրբ է ու խոնհարվել են նրա առաջ»¹²: «Գյավուրների» ու պրոզելիտների (մասնավորապես «ստավրիտների») նկատմամբ անսքող արհամարանքն ու թշնամանքը արտացոլվել են նաև թուրքական առածներում, ասացվածքներում և երգերում, որոնք նույնպես չէին կարող վրիպել թուրքական բանահյուսության նկատմամբ մշտական հետաքր-

¹² Տե՛ս նույն տեղում: 1912 թ. նաև Պ.Ի. Ավերյանովը գրել է հայկական ամբողջական գյուղերի իսլամ ընդունելու՝ որպես հալածանքներից խուսափելու, կյանքը և ունեցվածքը փրկելու պարտադրված միջոցի մասին, տե՛ս П.И. Аверьянов, Этнографический и военнополомический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, стр. 16. Իսկ ռուս հայտնի աշխարհագրագետներից մեկը 1858թ. Օսմանյան կայսրություն կատարած ուղևորության ժամանակ Սև ծովի առափնյա քաղաքներում հանդիպել է ծալտյալ քրիստոնյա հույներին, որոնց մեջ անգամ եղել են «մուսուլման հոգևորականներ», որոնք ցերեկը մզկիթում նամազ են արել և քարոզ կարդացել, իսկ գիշերը իրենց հավատակիցների հետ հավաքվել գաղտնի եկեղեցիներում ու կատարել քրիստոնեական պատարագ: Այդ իսլամացված հույն «իմամ-քահանաներից» մեկը նույնիսկ ինքնաբացահայտվել է ու խնդրել փրկել իր աղջկան՝ Ֆաթմա-Սոֆիային, որպեսզի նա չդառնա մուսուլմանների հարեմի գոհր: Տե՛ս, Чихачев П., Письма о Турции, М. 1960, стр. 23-25.

քութիւն ցուցաբերած այնպիսի կարկառուն հետազոտողի ուշադրութիւնից, ինչպիսին էր Վ. Գորդլևսկին¹³: «Երեկ Էվլիյա¹⁴ էր այսօր՝ Իյա» («Դյուն Էվլիյա, բուգյուն Իյա»), «Ում մուսուլման կոչեցինք, ծոցից խաչ դուրս եկավ» («Քիմինե մյուսլուման դեդիք, հաչը քոյնունդան չըքթը»), «Երկար փողոցը ցեխոտ դարձավ, քրոմցիները գլավուր դարձան» («Ուզուն սօքաք չամուր օլդու, քրոմլուար գլավուր օլդու»)¹⁵: Գորդլևսկու աշխատության մեջ ներկայացված բանահյուսական այս օրինակներն ի ցույց են հանում հասարակ ժողովրդի մոտ այլակրոնների և անգամ կրոնափոխների նկատմամբ նրանց անսքող բացասական վերաբերմունքը: Հարկ է հավելել, որ թուրքական բանահյուսության մեջ (ընդ որում տարբեր տարածքների) նման օրինակներ բազմաթիվ են:

Մեր սույն համեստ հրապարակումը, անշուշտ, չէր հավակնում ներկայացնել օսմանագիտության և հայագիտության հատման վիթխարի տիրույթի պրոբլեմատիկային Վ. Գորդլևսկու բազում անդրադարձների ողջ համալիրը, որը ուրույն բացահայտումների ու մտորումների նյութ է խոստանում արևելագիտության պատմության հետազա ուսումնասիրողներին: Միևնույն ժամանակ, ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկու հաղորդած տվյալները կարևոր սկզբնաղբյուր են Օսմանյան կայսրութունում քրիստոնյաների բռնի իսլամացման և նաև դրա անմիջական հետևանք ծպտյալ քրիստոնյաների ուսումնասիրության համար:

¹³ Մանրամասն տե՛ս նաև, В. Гордлевский, Из истории османской пословицы и поговорки, - "Живая старина", вып. II-III, М., 1909, стр. 116, նույնը՝ Избранные сочинения, т. II, стр. 273.

¹⁴ Բառացի՝ սուրբ, բարեպաշտ, աստվածահաճո, աստվածավախ, առաքինի, արդարակյաց. այսինքն՝ բարեպաշտորեն կատարում էր իսլամի պատվիրանները:

¹⁵ Տե՛ս, В. А., Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, стр. 330-333.